

2

**АРА ў МЕНСКУ: НЯ ЧУЛІ,
НЕ ЧАКАЛІ, НЯ КЛІКАЛІ**

Амерыканцы ў горадзе. — Сала скралі. — Зьбянтэжаны Чарвякоў. — Беларуская памяркоўнасьць. — Зварот Рады БНР. — Рамантычнае тлумачэньне. — Нумары з пацукімі. — Від на Менск з «Парыжу»

Сьнежным ранкам 8 студзеня 1922 году на пэрон менскага вакзалу з прыступак салён-вагону ступіў Доналд Эгбэрт Гардзі — вэтэран АРА, які меў багаты досьвед гуманітарнае працы ў розных краінах Эўропы. Пазьней у сваёй кар’еры Гардзі будзе некалькі дзесяцігодзьдзяў працаваць у «General Motors», рэпрэзэнтаваць

інтарэсы кампаніі ў Лёндане, Гамбургу, Залатым Беразе і ўсёй Цэнтральнай Афрыцы. Ніякія будучыя перашкоды не спалохаюць пасяля гарту, які першы кіраўнік акругі АРА атрымае ў Менску. І гаворка зусім не пра маразы й прастуды...

Першую навіну амэрыканцы (разам з Гардзі прыбыў лекар Ралф Герц) прывезлі з сабой, дакладней — не прывезлі. Недзе ў дарозе з Масквы з эшалёну зніклі два вагоны з топленым салам. Ані паравозная брыгада, ані кандуктары нічога не маглі патлумачыць. Другая навіна была ня лепшая за першую: гасьцей ніхто не чакаў.

Толькі праз тыдзень пасяля прыезду Доналд Гардзі здолеў напісаць першую справаздачу ў штаб-кватэру АРА ў Маскве:

Мы прыбылі ў Менск на спецыяльным цягніку з 12 вагонаў раніцай у аўторак. Наступнай раніцай мы выставілі свае паўнамоцтвы Прэзідэнту Беларускай Рэспублікі сп. Чарвякову⁷. Сп. Чарвякову не паведамлілі па савецкіх каналах пра місію АРА ў Беларусі. Ён паабяцаў зрабіць усё, што патрэбна, і афіцыйна дазволіў распачаць дзейнасць і даставу харчовых пакетаў, але даў выразна зразумець, што ён ня можа нічога канкрэтнага зрабіць у справе складоў, офісаў, жыт-

⁷ Так у амэрыканскім ліставанні тытулявалі старшыню Цэнтральнага выканаўчага камітэту й Савету народных камісараў (1920—1924) Аляксандра Чарвякова. *(Тут і далей усе цытаты з архіўных і іншых дакумэнтаў і публікацыяў падаюцца бяз зьменаў, адпаведна арыгіналам.)*

ла й г.д., пакуль не атрымае афіцыйную інфармацыю пра місію АРА ў Беларусі.

На другі дзень былі разладаваныя адзінаццаць вагонаў з гуманітарнай дапамогай, мяхі з прадуктамі даставілі ў чыгуначны склад для часовага захоўвання. З транспартам было лягчэй — у адным з вагонаў прыбыў свой грузавік. Араўцы адразу пачалі шукаць пастаянны склад.

Гардзі пісаў:

У Менску падчас розных нямецкіх і польскіх акупацыяў 30% усіх будынкаў разбурана, у тым ліку 90% складавых памяшканьняў. Пагодзімся на любое, што знойдзем. У Менску проста няма такога сучаснага прымальнага складу, які мы хацелі б мець. Праўда, мы знайшлі невялікі склад для даставаў у горадзе. Жыльлёвыя ўмовы наўрад ці могуць быць горшыя, чым маем у гатэлі «Парыж». Спадзяемся неўзабаве знайсці нешта лепшае.

Мінула два тыдні пасяля прыезду, аднак Прэзідэнт Беларусі так і не атрымаў ніякага тлумачэньня з Масквы.

Гардзі паведамляў у штаб-кватэру АРА:

Варта адзначыць, што прыняцьцё Чарвяковым умоваў Рыскага пагадненьня⁸ тычыцца толькі яго

⁸ Рыскае пагадненьне паміж савецкім урадам і АРА было падпісанае 20 жніўня 1921 у Рызе. *(Падрэзана гл. с.62—66.)*

асабіста, але Беларуская Рэспубліка як незалежная рэспубліка патрабуе, каб гэтае пагадненне было прынятае народным камісарыятам Беларусі. Да прыняцця пастановы народным камісарыятам Прэзідэнт можа надаваць дапамогу толькі ў межах існых законаў і правілаў. Камісарыят мае паседжаньне 27 студзеня, і нас запэўніваюць, што пагадненне будзе прынятае і ня будзе ніякіх цяжкасьцяў. Аднак сёньня Чарвякоў ад'яжджае ў Маскву, дзе абмяркуе гэтую справу ва ўрадзе, і тады зможа больш рашуча дапамагачь нам на месцы. Нашая прапанова — каб управа сп. Эйдука зьвязалася са сп. Чарвяковым у Маскве й скарыстала ўсе магчымыя сродкі ўплыву дзеля ўпарадкаваньня нашых дачыненняў зь Беларускай Рэспублікай⁹.

Паводле пагаднення між АРА й савецкім урадам справамі амэрыканскай дапамогі апекаваўся паўнамоцны прадстаўнік ураду РСФСР пры ўсіх замежных арганізацыях дапамогі. У 1921 годзе на гэтую пасаду быў пастаўлены былы латыскі стралок, зацятый камуніст Аляксандар Эйдук (пазней яго замяніў Карл Ландэр). Пры савецкім урадзе таксама дзейнічаў

⁹ У 1921 была падпісаная дамова аб ваенным і гаспадарчым саюзе паміж БССР і РСФСР. У тэксьце адзначалася, што два ўрады цалкам прызнаюць «незалежнасьць і суверэннасьць кожнага з бакоў». Лічылася, што рэспублікі пагадзіліся аб'яднаць наркаматы ваенных і марскіх справаў, замежнага гандлю, фінансаў, працы, шляхоў зносінаў, поштаў і тэлеграфу, народнай гаспадаркі. Замест права самастойна вырашаць свае справы Беларусь атрымлівала ўпаўнаважаных аб'яднаных камісарыятаў.

камітэт ліквідацыі наступстваў голаду (*Последгол*).

АРА спрабавала пачаць апэрацыі ў Беларусі яшчэ ў 1921 годзе. Цэнтральныя камуністычныя ўлады выступілі супраць. Масква адхіліла амэрыканскі плян неадкладна пачаць харчаваньне дзяцей, хворых і ўцекачоў у Беларусі.

Беларусь ад пачатку голаду ў Паволжы разглядалася выключна як рэспубліка-донар. На загад «цэнтру» мясцовае начальства хутка арганізавала абавязковы збор сродкаў: рабочыя мусілі адлічваць частку заробку, працаваць на суботніках і нядзельніках, з прыватнікаў збіралі грашовыя ахвяраваньні, збожжа, муку, гародніну, ад сьвятароў патрабавалі здачы царкоўных каштоўнасьцяў і праводзілі канфіскацыі¹⁰. Паводле афіцыйных справаздачаў, ад саўгасаў шасьці павеатаў Беларусі ў 1921—1922 гадох адправілі ў Расею 960 тон харчу і 120 тон насення, а начальства Віцебскай і Гомельскай

¹⁰ 23 лютага 1922 у Маскве быў выдадзены дэкрэт «Аб парадку канфіскацыі царкоўных каштоўнасьцяў», якія, паводле афіцыйнай вэрсіі, ішлі на барацьбу з голадам. 1 сакавіка адмысловая камісія канфіскацыі на чале з А. Чарвяковым была ўтвораная ў Менску. У красавіку пачалася татальная канфіскацыя ў храмах Беларусі (у т.л. былі раскрытыя мошчы Эўфрасіньні Полацкай у Спаса-Эўфрасіньнеўскім манастыры). Як сьведчыць гісторык У. Навіцкі (зборнік «Канфесіі на Беларусі (канец XVIII—XX ст.)», было канфіскавана каштоўнасьцяў на 4 000 000 залатых рублёў. Сакрэтны цыркуляр савецкага ўраду, аднак, накіроўваў грошы не на дапамогу ахвярам голаду: «Каштоўнасьці, адабраныя ў закрытых цэркваў, павінны ўлічвацца й накіроўвацца ў асобнай графе, таму што яны паступаюць не ў ЦК *Последгола*, а павінны накіроўвацца ў дзяржаўны фонд».

губэрняў рапартавала аб адпраўцы 25 тысяч тон насеннага збожжа. Адначасна ў Беларусь прыбыло каля 13 тысяч дзяцей з Паволжа.

Толькі празь некалькі месяцаў АРА здолела пашырыць свае апэрацыі на Беларусь, але мусіла напачатку абмежавацца выдачаю адрасных індывідуальных пасылак.

Беларусь, якая лічылася самастойнай рэспублікай, мела заключыць асобную дамову з АРА. Такую дамову заключыў урад Украіны. Але, як напіша пазьней гісторык АРА Гаралд Фішэр:

Як і ўкраінцы, афіцыйныя асобы Беларускай Савецкай Рэспублікі некалькі дзён настойвалі на сваім праве незалежнай рэспублікі, паведаміўшы амэрыканцам, што дамова з РСФСР не азначае таксама дамовы зь Беларуссю. Аднак беларусы не адстойвалі гэтае пазыцыі так упарта, як украінцы, і таму не было патрэбы заключаць асобнае пагадненьне зь Беларуссю.

Масква зь Менскам не цырымонілася: пасля падзелаў і перадзелаў тэрыторыі ад 15 мільёнаў чалавек, што жылі ў этнічнай Беларусі, у складзе БССР у 1922 годзе налічвалася менш за два мільёны. Камісары ў Менску выконвалі ўсе дырэктывы цэнтру.

Рада Беларускае Народнае Рэспублікі, якая дамагалася незалежнасьці краіны, неаднойчы зьвярталася да ЗША й саюзнікаў з тлумачэньнямі й нотамі, просьбамі аб дапамозе.

Яшчэ ў лістападзе 1918 Рада БНР пісала на

імя прэзыдэнта Паўночна-Амэрыканскіх Злучаных Штатаў і ўрадаў цэнтральных дзяржаваў:

У імя культуры й чалавечнасьці, у імя пачатку гуманнасьці, задэклараваных спадаром Прэзыдэнтам Паўночна-Амэрыканскіх Злучаных Штатаў Рада Беларускай Народнай Рэспублікі просіць уратаваць безабаронную Беларусь ад разгрому і дзеля гэтага цяпер жа, да адыходу акупацыйнай арміі, забясьпечыць Ёй зьнешнюю недатыкальнасьць прызнаньнем Яе самастойнасьці і Незалежнасьці і ўнутраную бясьпеку перадачай у рукі Рады цывільнага кіраваньня краем.

Не апраўдаліся спадзевы, што ЗША дапамогуць стварыць мірную выспу памерам у краіну пасярэдзіне эўрапейскага тэатру баявых дзеяньняў; прыярытэты краінаў Антанты, якія надалей ваявалі супраць нямецкай агрэсіі звонку й чырвонай пошасьці знутры, не супадалі з інтарэсамі БНР. У 1920 годзе, ужо з выгнаньня, Рада Народных Міністраў БНР падрыхтавала яшчэ адну ноту ўраду ЗША з пратэстам супраць палітыкі аднаўленьня былой Расеі:

Пакуль граніцы этнаграфічныя ня будуць пакрывацца граніцамі дзяржаўнымі, пакуль сталеццямі няволенья Расеяй народы не здабудуць сваёй даўнай свабоды, датуль немагчымы супакой на тэрыторыях былой Расеі, а гэта значэ немагчымы супакой на Усходзе Эўропы...

Амерыканскія ўрады Ёілсана, а пасья Куліджа, Гардынга й Гувэра не былі прыхільныя да бальшавіцкай Расеі. ЗША цвёрда адмаўлялі РСФСР, а пасья СССР у дыпляматычным прызнанні, нягледзячы на крамлёўскія намаганні¹¹.

Гербэрт Гувэр, які, перад тым як стаць прэзідэнтам, займаў міністэрскія пасады ў папярэдніх адміністрацыях, выступаў рашучым праціўнікам прызнання саветаў, але адначасова рабіў усё, каб дапамагчы ахвярам голаду ў Эўропе незалежна ад палітыкі, нацыянальнасці, клясавага падзелу.

Пастанова Гувэра пашырыць дапамогу на Беларусь была выкліканая ня засухай, паморкам ці неўраджаем — у параўнанні з катастрофай у Расеі мясцовае насельніцтва не галадала. Але Беларусь станавілася месцам вяртаньня й небывалай канцэнтрацыі ўцекачоў.

¹¹ У архівах АРА захоўваецца нататка «Незалежнасць Беларусі» з амерыканскае газеты ад 12 чэрвеня 1922: «Два беларускія дэлегаты, міністар Рэспублікі сп. Жытлоўскі й ягоны сакратар сп. Анэкштэйн, цяпер знаходзяцца ў Лёндане са спецыяльнай місіяй. У заяве для друку яны гавораць: «Нягледзячы на тое, што Рыская дамова між Польшчай і Расеяй быццам бы прызнае незалежнасць Беларусі, у сапраўднасці краіна анэксаваная Расеяй і Польшчай. Афіцыйныя пратэсты супраць гэтага парушэння міжнароднага права былі заяўленыя Антанце й Лізе Нацыяў. Насельніцтва галадае пад камуністычным кіраваннем; ня лепшы лёс тых, хто застаўся пад Польшчай. Калі б аднавіліся нармальныя ўмовы, нацыянальная эканоміка хутка б развілася дзякуючы спрыяльнаму геаграфічнаму становішчу. Як толькі Беларусь здобудзе незалежнасць, яна безумоўна ўступіць у федэрацыю зь Літвой і такім чынам далучыцца да Балтыйскага звязу, куды яна належыць паводле гісторыі й геаграфіі».

Сярод дакумэнтаў АРА сустракаецца рамантычнае тлумачэнне амерыканскай дапамогі Беларусі:

Беларусь — самае крывавае поле бітваў, празь якое цягам сямі гадоў прайшлі сем арміяў, — была ня ў стане вытрымаць націску хворых уцекачоў, якім, каб выжыць, патрабаваўся дагляд як за малымі дзецьмі.

Магчымасьці Беларусі былі вычарпаныя. Наступіў момант, калі рэспубліка ня вытрымала ціску, і орды польскіх, нямецкіх, габрэйскіх, татарскіх, башкірскіх, кіргіскіх і расейскіх уцекачоў апынуліся ў такім самым стане, як амаль два мільёны мясцовых жыхароў.

Яны галадалі, паміралі ад хваробаў, ня мелі вопраткі. Штодня забіраў сотні жыццяў голад у Паволжы. На Меншчыне лік ішоў на дзясяткі.

Беларусь не хацела дапамогі звонку. Натхнёная духам продкаў, якія спынілі татараў, што заваявалі ўсю астатнюю імперыю сотні гадоў таму, Беларусь да апошняга моманту адмаўлялася ад замежнай дапамогі. Толькі калі ўлада пераканалася, што краіна ня ў стане сама даць рады наплыву ўцекачоў, быў дадзены дазвол прыйсці на дапамогу арганізацыі, што рэпрэзэнтавала нацыю 3-за акіяну.

Насамрэч урад у Менску да гэтага рашэння не спрычыніўся. А ў Гомелі й Віцебску бальшавіцкае начальства ўсімі спосабамі спрабавала пазбавіцца амерыканцаў.

Пасья паездкі Чарвякова ў Маскву ў Мен-

ску была ўведзеная новая пасада для працы з замежнымі арганізацыямі. Пасада мела доўгі назоў:

Паўнамоцны Прадстаўнік ураду С.С.Р.Б.¹² і ўпаўнаважаны Паўнамоцнага Прадстаўніка ўраду Р.С.Ф.С.Р. пры ўсіх замежных арганізацыях дапамогі Расеі ў Заходняй вобласці.

Зона адказнасці ўпаўнаважанага выходзіла за адміністрацыйныя межы Беларусі і ўключала суседнія губэрні, якія тады належалі да РСФСР, — Гомельскую, Віцебскую й Смаленскую. Пасаду заняў Мар'ян Стакоўскі — чалец Польскага бюро пры ЦК КП(б)Б (Польбюро), былы начальнік галоўнага эвакуацыйнага камітэту, пасля наркам аховы здароўя Беларусі. Яму дапамагаў невялікі штат: сакратар, тры тэхнічныя супрацоўнікі й адмысловы памочнік. Афіцыйна пасада называлася «памочнік у сувязях з ЧК».

Пасля году працы ў Беларусі, разьмеркаваньня тысяч тон харчу, мэдыкамэнтаў, вопраткі, ратаваньня дзяцей і ўцекачоў, штодзённых шчыльных кантактаў і велізарнага ліставаньня кіраўнік Менскай акругі АРА так падсумуе ўражаньні ад супрацы з упаўнаважаным:

Немагчыма атрымаць у пісьмовым выглядзе ад Стакоўскага што-кольвек хоць крыху падобнае да агульнага ўхвалення працы АРА.

¹² Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі — першая афіцыйная назва савецкай Беларусі.

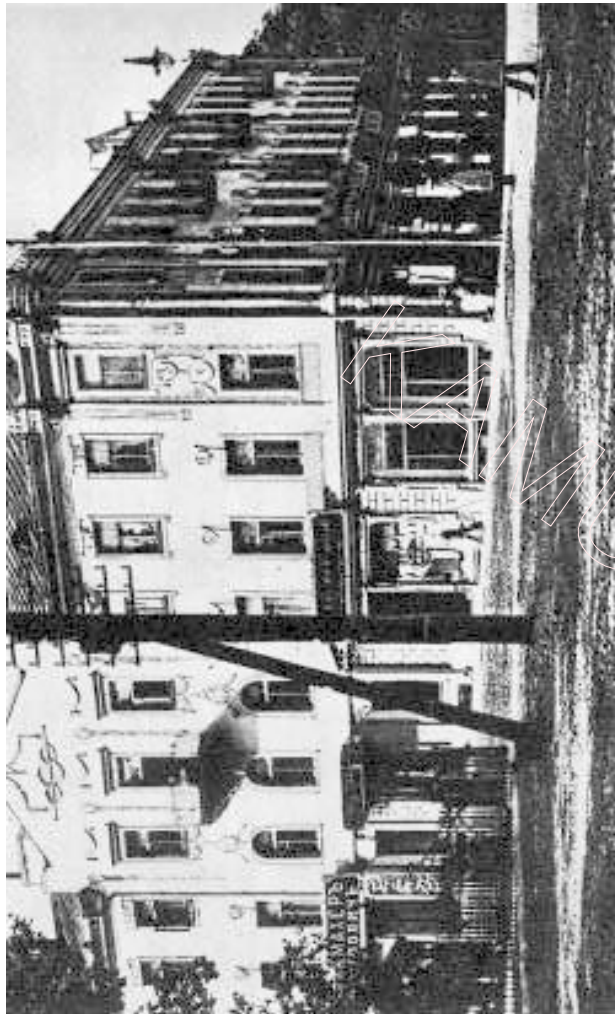
Але ўсё гэта будзе наперадзе. У першы дзень па прыездзе амэрыканцы адправіліся шукаць месца для начлегу. Вольныя пакоі знайшліся ў гатэлі на вуліцы Савецкай, які зьмяніў гаспадара, але захаваў свой дасавецкі назоў «Парыж»¹³. Амэрыканцаў пасялілі на апошнім паверсе. Вокны выходзілі на засьнежаны парк. Прагатаваныя дарожкі сыходзіліся ў цэнтры ля закрытага на зіму фантана, прыгожы будынак на рагу аказаўся тэатрам.

Ліфта не было, тэлефон адсутнічаў, у нумарах не было рукамынікаў. Гарачая вада зьнікла разам зь мінулай уладай, пры новай зьнікла й халодная. Як пісаў праз два месяцы адзін з амэрыканцаў лекар Ралф Герц:

Мы жывём у гатэлі, заражаным пацукамі й паразытамі, дзе няма практычна ніякіх санітарных прыстасаваньняў, ані дзе памыцца, ані водаправоднай вады на нашым паверсе, і нам даводзіцца самім гатаваць сабе ежу ў сваіх пакоях на невялікім прымусе.

Герц сканчаў ліст спадзяваньнем, што ўлады неўзабаве дадуць новае жыллё, тым болей што праз тыдзень мела пачацца разьмеркаваньне вялікіх мэдычных даставаў.

¹³ Гатэль на 26 нумароў. Цяпер тут, на рагу пр. Ф.Скарыны й вул. Энгельса, будынак, побач зь якім месціцца Малая сцэна тэатру імя Янкі Купалы. (Тут і далей назвы вуліц, устаноў, пасадаў, арганізацыяў, а таксама меры вагі й даўжыні, грашовыя адзінкі і г.д. падаюцца адпаведна тагачасным дакумэнтам.)

Гатэль «Парыж» летам 1922 пераймянуюць на «Савецкі»

Амерыканцы ня ведалі, што правядуць у «Парыжы» яшчэ ня тыдзень і ня два, а агулам дзесяць месяцаў. Што менскі «Парыж» стане ня толькі жыллом, але й першым офісам, і складам. Што сюды яны прывядуць менскіх дзяўчат, зь якімі ажэняцца. Што іхнія рэчы будуць ператрэсеныя «невядомымі», якія пакінуць грошы, але зьнясуць запісы й фатаздымкі.

Ніхто — ані абслуга ў гатэлі, ані камісары ва ўрадзе, ані чэкісты, ані самі амерыканцы — ня ведаў, што пачатая справа стане самай буйной дабрачыннай акцыяй у Беларусі ў XX стагодзьдзі.

І самай забытай.